

De tongkus van een kwal

De dilemma's bij
intercultureel beleid

Eltje Bos Deelname van migranten aan gesubsidieerde cultuur komt maar uiterst moeizaam op gang. Veranderingen in deze sector verlopen veel trager dan in cultuurdomeinen waar de overheid zich niet mee bemoeit, zoals musicals, stand-upcomedy en de urban scene. Hoog tijd voor een onderzoek naar de oorzaken.

Met een tongkus van een kwal, zo vergeleek Norman de Palm het beleid voor allochtonen twintig jaar geleden. In *Het Parool* van 8 november 1986 zei de oprichter van Cosmic Illusion en eerste 'allochtone' adviseur in de Raad voor de Kunst destijds over het beleid: 'Een weke toenadering, die een x aantal buitenlanders opgedrongen krijgt; een massaal walgelijke gedachte. Nederland pretendeert fair play, maar zodra men werkelijk geld en macht moet delen, geeft men niet thuis.'

Om zijn woorden kracht bij te zetten vergeleek De Palm het kunstenbudget van 360 miljoen gulden met de twee miljoen gulden voor allochtone kunstuitingen. 'Het reguliere circuit zit absoluut niet op ons te wachten, heeft nauwelijks weet van onze kwaliteiten en doet daar ook geen moeite voor. Hoe iemand ooit kan verzinnen een groep in te passen in een circuit dat hierover nog niet is ingelicht, waarbij de pressie om in te passen praktisch uitsluitend valt op

het allochtonenveld en niet op het reguliere veld, is mij een raadsel.' Met zijn plastische metafoer en toelichting had De Palm toen al een aantal dilemma's bij de kop.

Sinds 1986 is de situatie verbeterd: OCW subsidieert in het kader van de Cultuurnota direct of via de fondsen meer instellingen en uitingen van kunstenaars met een dubbele culturele achtergrond dan twintig jaar geleden. Maar er blijft veel te wensen over. Kijk maar naar het aanbod en het publiek van de grote culturele instellingen, naar de (onduidelijke) resultaten van grote acties als het 'Actieplan cultuurbe-reik' en 'Cultuur en school' of het falen van de Phenix Foundation. Het idee van deelnemen aan en mede vormgeven van de samenleving is, als het gaat om migranten en gesubsidieerde cultuur, nog maar deels op gang gekomen.

In de jaren negentig was ik als ambtenaar medeverantwoordelijk voor dit beleid. Ondanks jarenlange inspanningen bleken de

veranderingen gering te zijn. Het deed mij besluiten om in het kader van mijn promotie-onderzoek uit te zoeken waarom verandering in de gesubsidieerde cultuursector zo langzaam verloopt. Veel langzamer dan in de cultuurdomeinen waar de overheid zich niet mee bemoeit, zoals musicals, stand-upcomedy en de urban scene.

Het was destijds opvallend hoeveel overredingskracht er nodig was om mensen in de cultuursector te bewegen tot nadenken over dit beleid, om van het steunen en uitvoeren ervan nog maar te zwijgen. Veel mensen in de cultuursector vonden het onzin om naar iets anders te kijken dan naar kwaliteit en men leek het eens te zijn over wat kwaliteit inhield. Wat heeft mijn zoektocht naar de redenen waarom dit beleid zo moeizaam was, tot nu toe opgeleverd?

Subjectief probleem

Beleid is een diffuus begrip, waarvan veel definities in omloop zijn. Ik gebruik de omschrijving dat beleid een antwoord is van de overheid op een situatie in de samenleving die zij als een – potentieel – probleem beschouwt. Deze definitie laat zien dat het beschouwen van een situatie als een probleem een normatief karakter heeft.

Allereerst is er het niveau

In de
cultuur-
sector
vonden
velen
het onzin
om naar
iets
anders
dan
kwaliteit
te kijken

van het technische programma: de maatregelen en output. Daaronder zit echter een andere laag, die van de 'wezensopvattingen': diepgewortelde en gevoelde visies op de wereld en het desbetreffende beleidsterrein (Fischer 1995, 2003).

Afhankelijk van de wezensopvatting, ofwel het 'frame' op de wereld, zullen mensen bepaalde situaties in de samenleving als een probleem waarnemen en verlangen dat de overheid er iets aan doet. Wat een probleem is – en daarmee een rede voor een overheid om in te grijpen – is afhankelijk van dat 'frame', en is dus subjectief.

Meestal zijn in een dergelijk frame een paar dominante 'verhalen' te herkennen (Sabatier 1993). Dat geldt voor milieuvraagstukken, de gezondheidszorg, en ook voor de cultuursector. Die gedeelde verhalen noem ik 'coalities'.

Met de komst van grote groepen niet-westerse immigranten naar Nederland is in de loop der tijd een minderheden- en later een integratie-beleid ontwikkeld. In het verlengde daarvan kreeg ook het cultuurbeleid daarmee te maken. Het minderhedenbeleid en de dominante visie van de overheid erop is de afgelopen jaren steeds veranderd; dat geldt ook voor het cultuurbeleid. Die twee bewegende omgevingen zijn het decor van het beleid voor cultuur en immigranten.

Het cultuurbeleid was geen neutrale ruimte. Al voor de grote naoorlogse immigratiestroom kende het beleid een aantal, soms conflicterende, opvattingen. Die waren op hun beurt ontleend aan negentiende-eeuwse opvattingen over kunst en cultuur. Het gaat dus om oude, diepgewortelde ideeën.

De eerste opvatting gaat uit van het romantisch perspectief, waarin het kunstwerk en de kunstenaar centraal staan. Daarbij hoort de opvatting dat de kunstenaar een genie is, dat goede kunst zichzelf bekendmaakt en bewijst en dat er sprake is van een universele, algemeen herkenbare kwaliteit.

De tweede opvatting houdt zich bezig met de

deelname aan de kunst en de betekenis daarvan voor de deelnemer en samenleving. Deze opvatting vindt zijn oorsprong in het beschavingsstreven en het streven naar volksverheffing. Dan kan het gaan om de ontwikkeling van goede smaak, de persoonlijke ontwikkeling en de socialistische volksverheffing. Arbeiders die actief in het leven stonden, zouden immers beter in staat zijn om de strijd tegen het kapitalisme aan te gaan.

Twee coalities

Na de Tweede Wereldoorlog neemt de overheidsinterventie met subsidies voor de cultuursector een hoge vlucht. Uit het beleid is af te leiden dat de twee genoemde manieren van kijken in de cultuursector voortbestaan. Een nadere blik laat zien welke prioriteit van waarden en probleemformulering erbij hoort. Dat is belangrijk, omdat de probleemformulering de grondslag is voor het beleidsprogramma, waarin het concrete overheidsingrijpen geformuleerd is. Maar in de beleidstekst zijn wezensopvattingen en probleemstellingen lang niet altijd uitgespeeld. Naast het concrete programma blijven deze vaak impliciet.

Voor de eerstgenoemde opvatting (coalitie), die ik aan zal duiden als de kunstcoalitie, staat de totstandkoming van kunstwerken centraal. Die moeten van hoogwaardige kwaliteit zijn. De overheid heeft als taak daarin te faciliteren met geld. Over de inhoud van de kunsten beslist de overheid niet, dat oordeel is aan deskundige adviseurs. De opvattingen van deze adviseurs zijn bepalend voor wat als hoogwaardige kwaliteit gezien wordt in het gesubsidieerde culturele leven.

Voor de tweede coalitie, die ik de participatiecoalitie noem, staat de deelname aan kunst centraal. Daarvoor zijn grofweg drie argumentaties te herkennen: ten eerste het zich afzetten tegen de erkende, gesubsidieerde kunsten; daarnaast het sociaal-democratische streven

naar een zo groot mogelijke participatie aan al dat moois en de vormende werking ervan; en tot slot het persoonlijke plezier – de zelfverwerkelijking – waaraan het participeren aan kunst en cultuur kan bijdragen.

In de jaren zeventig is naast de bestaande opvatting over participatie een tweede visie opgekomen. Die richt zich niet alleen op deelname aan de kwaliteitskunst, maar heeft als centrale doelstelling dat mensen geïnformeerde deelnemers worden. Als mensen geïnformeerd zijn, kunnen ze in alle vrijheid kiezen uit het brede cultuuraanbod, dat ook de populaire cultuur omvat (Blokland 1991). Al naar gelang de signatuur van de regering richt de overheidsinterventie zich door het beschikbaar stellen van geld op een of meerdere aspecten van de participatie, door deze te verruimen of de kwaliteit ervan te vergroten.

In sommige organisaties en instituties van de kunst- en cultuursector is de ene opvatting over participatie beter vertegenwoordigd dan de andere. Maar bij veel adviescolleges, overheden en grote culturele instellingen leven beide benaderingen.

Over een lange periode bekeken wordt veruit het meeste overheidsgeld (tussen de 80 en 85 procent) besteed aan de totstandkoming van hoogwaardige kunst – ook al staat er soms heel veel tekst over participatie in de beleidsstukken.

De kunstcoalitie is de dominante coalitie. De twee benaderingen leven sinds de Tweede Wereldoorlog, toen het cultuurbeleid een hoge vlucht heeft genomen, in een evenwicht, een gewapende vrede, naast elkaar.

Schoorvoetend beleid

Voor het cultuurbeleid was de vraag hoe het bestaande beleid, onder druk van het integratiebeleid, rekening moest gaan houden met de cultuuruitingen van de immigranten en hun nakomelingen.

Eind jaren zeventig is dit beleid schoor-

voetend op gang gekomen. Een Surinaamse theatergroep klopte aan bij de welzijnsput van het ministerie van WVC; ze vroeg om subsidie om theaterproducties te maken. Bij de cultuurafdeling van hetzelfde ministerie had ze bot gevangen (Beurse 1987). Bij het directoraat-generaal Welzijn waren er echter geen voorzieningen voor dit doel. Op initiatief van de welzijnsambtenaren startte daarom in 1981 een ambtelijke werkgroep van kunsten en welzijn: de commissie cultuuruitingen minderheden, die beleid moest ontwikkelen en subsidies uitdelen.

Over het cultuurbeleid voor immigranten is in de loop der jaren een aantal belangrijke nota's verschenen. De grote uitdaging was daarbij hoe de cultuuruitingen van immigranten een plek konden krijgen in de benaderingen, 'de verhalen', van het bestaande cultuurbeleid. Achtereenvolgens zijn dat het actieplan *Cultuuruitingen en migranten* (1982); de beleidsnotitie *Cultuuruitingen van Etnische Minderheden* (1987); de brief *Het categoriaal beleid kunstuitingen van minderheden 1990-1992*; de passage over intercultureel beleid in de *Cultuurnota 1997-2000, pantser of ruggengraat*, de nota *Ruim baan voor culturele diversiteit* (1999) en de passage over dit onderwerp in de

beleidsbrief 2004-2007 van Medy van der Laan, *Meer dan de som*.

Deze beleidsstukken laten de voortschrijdende gedachtestrijd en de verwarring over dit onderwerp mooi zien. Wat opvalt, is dat de probleemstellingen en voornemens ambivalent zijn, en dat de accenten in de loop der tijd veranderen. Daarin is een aantal patronen te onderkennen. Naar inhoud is een verschuiving te zien van de steun van de cultuuruitingen van

De voornemens zijn ambivalent en de accenten veranderen in de loop der tijd

groepen naar een meer individuele benadering. De reden voor de overheidsinterventie is het wegwerken van achterstand, met daarin een impliciet negatief oordeel over de kwaliteit van de uitingen. Daarnaast noemen de nota's ook de te verwachten bijdrage aan de artistieke ontwikkeling en vernieuwing.

In de nieuwe situatie wordt de actie vooral verwacht van de nieuwkomers. De ontvangende samenleving, de toegang tot reguliere middelen en bestaande culturele instellingen wordt niet-temin herhaaldelijk genoemd. Maatregelen om die in beweging te krijgen, worden echter niet genomen. Zelfs de gespierde taal in de nota *Ruim baan voor culturele diversiteit* (Van der Ploeg 1999), over de passieve houding van de gevestigde cultuursector, heeft niet geleid tot maatregelen in die richting. Zijn voorstel om meer vormen van cultuur te subsidiëren – ook populaire cultuur van kwaliteit – en daarmee een breder publiek te bereiken, heeft het niet gered.

Kwaliteitsbegrip

In de strijd tussen de kunstcoalitie en andere opvattingen speelt het kwaliteitsbegrip steeds weer een rol. Enerzijds is er de angst dat aan kwaliteit geen concessies gedaan mogen worden, anderzijds wordt ook een meer gelaagd, gedifferentieerd kwaliteitsbegrip bepleit.

De budgetten zijn bescheiden. Tot het einde van de jaren negentig gaat het om enkele miljoenen gulden, zonder de regulier gefinancierde instellingen als de theatergroep en werkplaats Cosmic. Daarna komt er met name voor het 'Actieplan cultuurbereik' meer geld beschikbaar.

De wens om dit specifieke beleid op te nemen in het reguliere beleid (*mainstreaming*) wordt steeds weer vermeld, soms vergezeld van een waarschuwing voor het gevaar van stigmatisering van 'allochtone' kunstenaars. Deze argumenten worden vooral gehanteerd om de wens om het specifieke budget af te schaffen kracht bij te zetten. De benodigde interventies in de bestaande gesubsidieerde cultuursector om die *mainstreaming* mogelijk te maken, blijven achterwege.

De specifieke projectmiddelen en speciale commissies voor de cultuuruitingen van immigranten blijven lange tijd bestaan. Nog steeds is er een commissie intercultureel cultuurbeleid. Ook als die specifieke budgetten eind jaren negentig worden afgeschaft, blijven de maatregelen vooral specifiek. Het 'Actieplan cultuurbereik' is daarvan een voorbeeld; het richt zich overigens ook, maar niet speciaal, op de deelname van immigranten en hun nakomelingen.

Daarnaast zijn er steeds weer door de overheid in het leven geroepen organisaties die zich naast hun inhoudelijke en artistieke taken ook nog in moeten vechten in het reguliere cultuurcircuit. Achtereenvolgens waren er MMF, Stipt, Skarabes en de Phenix Foundation. Dit reguliere circuit is, zoals eerder gezegd, nooit

tegelijktijd ook door de overheid aangesproken. Wat dat betreft is er sinds de opmerking van De Palm uit 1986 niet veel veranderd. Deze organisaties falen steeds opnieuw bij het vervullen van hun missie en worden dan 'afgebouwd' wegens gebrek aan succes. Terwijl de formule al niet succesvol was gebleken in de vroege jaren tachtig, is hij toch nog een aantal keren herhaald.

Bij de Raad voor Cultuur, en vanaf ongeveer 1993 bij de fondsen, is voldoende deskundigheid ten aanzien van verschillende culturen en zijn nieuwe vormen van (fusie)cultuur wél een punt van aandacht. Ondanks de intenties in de nota's over een gedifferentieerde toepassing van dat begrip blijft het een moeizaam onderwerp, omdat de manier waarop de beoordeling van kwaliteit plaatsvindt een twistappel is en blijft.

Mogelijke antwoorden

De vraag was waarom het beleid zo is verlopen als het is, waarom de beleidsteksten krachtiger zijn dan de maatregelen en waarom het gesubsidieerde cultuurveld zo langzaam inspeelt op de veranderende wereld. De redenen voor de traagheid liggen volgens mij in de heersende kunstopvatting: het idee om aan doelgroepenbeleid te doen is daaraan om te beginnen wezensvreemd. Die kunstopvatting houdt zich bezig met kunstproducten en kunstenaars, niet met de herkomst ervan.

Daarbij komt de toepassing van het gedifferentieerde kwaliteitsbegrip. Voor zover het om uiteenlopende disciplines gaat, is dit wel *bon ton*, maar niet als het gaat om anders kijken naar cultuuruitingen uit een andere culturele context.

Voor de participatiecoalitie zijn deze beide elementen minder moeilijk te verwerken; hierin staat de mens centraal. Het denken in doelgroepen is deze coalitie niet vreemd. Ook het idee dat hetgeen mensen doen en maken gebonden is aan hun belevingswereld, is zeker bij

docenten in de kunsteducatie niet onbekend. En dit is een belangrijke groep actoren in de participatiecoalitie.

Het steeds weer treffen van specifieke maatregelen en het niet aanspreken van de reguliere sector hebben met elkaar te maken. Op uitvoeringsniveau – en dan gaat het vooral over de kunstensector – is te zien dat gevestigde instellingen zich de voorgenomen beleidsmaatregelen voor bijvoorbeeld het verruimen van het publiek, van het lijf weten te houden met een beroep op het Thorbecke-adagium. Dan is te zien dat de politiek dit ingeroepen artistieke belang, een argument van de kunstcoalitie, ondersteunt. In de afweging van het artistieke belang en het belang om meer mensen bij de reguliere gesubsidieerde sector te betrekken, wint al dan niet terecht steeds dat artistieke belang. Desondanks heerst ook bij de instellingen en organisaties het gevoel dat er iets moet gebeuren en dat er ruimte moet zijn voor cultuuruitingen van immigranten. Specifieke maatregelen daarvoor op uitvoeringsniveau tolereert men dan ook. De herhaalde toepassing van beleidsinstrumenten waarvan bewezen is dat ze niet succesvol zijn (organisaties als Skarabes), kan zo beter begrepen worden.

Instellingen die gericht zijn

op participatie hebben veel minder de neiging om bezwaar te maken tegen maatregelen die het bereik en de deelname van specifieke groepen moeten bevorderen. Dat neemt niet weg dat ook bij instellingen voor amateurkunst en kunsteducatie het bereiken van nieuwe immigranten en hun nakomelingen allerminst vanzelf is gegaan. Tot op heden zijn de inspanningen matig succesvol, terwijl de doelstellingen toch andere verwachtingen oproepen. De oorzaak

Het idee om aan doelgroepenbeleid te doen is aan de heersende kunstopvatting wezensvreemd

ligt in de daarvoor noodzakelijke verandering op organisatieniveau, die weer zijn eigen wetmatigheden heeft. De uitgebreide literatuur over organisatieverandering maakt duidelijk dat de neiging om niet te willen veranderen bij mensen en organisaties domineert.

Vanuit deze optiek is het aantrekkelijker om naast de eigen instelling een specifieke, aparte instelling te creëren, dan om zelf te moeten veranderen. Dit geldt overigens ook voor de kunstproducerende instellingen en sectorinstituten, maar een enkele uitzondering daargelaten komen die niet toe aan het niveau van organisatieverandering en dus ook niet aan deze afweging.

Gewapende vrede

Mensen veranderen heel moeilijk van wezensopvatting (Sabatier 1993, Grin en Van de Graaf 1994), zeker als er zoals in de cultuursector beloningen hangen aan het hebben van een

abonnement op een opvatting. In de cultuursector is die beloning de sociale distinctie, die vergezeld gaat van een specifieke smaakopvatting (Bourdieu 1998).

Daarnaast is er een andere, verwante reden voor trage verandering. Die heeft te maken met het feit dat de beide coalities lange tijd in gewapende vrede naast elkaar hebben bestaan. Dat betekent dat er een evenwicht is op inhoudelijk en instrumenteel niveau, inclusief het verdelen van middelen. Iedere wijziging in dat evenwicht zal op zich al weerzin wekken, en de neiging bestaat om dat wat echt nieuw is en het evenwicht zou kunnen verstoren naar de marges van het beleidsdomein te verwijzen. Het mag er wel zijn, maar het mag het systeem niet verstoren.

Met de komst van (niet-westerse) immigranten naar Nederland is de contextuele of relativistische benadering van kunst en cultuur nadrukkelijk in beeld gekomen. De benadering die een contextuele visie van kunst en cultuur en daarmee van het oordeel over kwaliteit van kunst en cultuur voorstaat, is een potentiële verstoorder van het genoemde evenwicht, omdat de opvattingen van die benadering naar hun aard niet geïncorporeerd kunnen worden in de dominante kunstopvatting. Die bena-

dering is de kunstcoalitie wezensvreemd, want in hun visie is kwaliteit absoluut.

De centrale opvatting dat kunst/cultuur en de kwaliteit ervan contextueel bepaald zijn, is geënt op het negentiende-eeuwse idee dat de (economische) omstandigheden, contextuele factoren, het handelen van mensen in belangrijke mate bepalen. De twintigste-eeuwse vertegenwoordiger van dat denken, Luhmann, ziet de romantische opvatting als een voorbeeld

We hebben van doen met een oud systeem dat in de war is en zich verweert

van een contextuele (westerse/West-Europese) benadering van kunst en cultuur, die alleen in die context heeft kunnen opkomen (Luhmann 1986). Daarmee is de contextuele opvatting niet alleen onverenigbaar met de dominante kunstopvatting, maar wordt deze ook nog eens gerelativeerd.

Het contextuele denken positioneert zich naast en boven de kunstopvatting en is daarmee een potentieel gevaar voor het bestaande evenwicht tussen de kunstcoalitie en de participatiecoalitie. Het is een nieuwe speler, jong, nu nog klein, maar met vasthoudende aanhangers en een nu al serieuze impact op de cultuursector en de overheidsinterventie.

Het beleid voor cultuur en immigranten heeft zich ontwikkeld in de context van twee veranderende beleidsterreinen: cultuur en het minderheden/integratie. Het minderheden/integratiebeleid heeft het cultuurbeleid aangezet tot het ontwikkelen van een beleid voor

cultuur en immigranten. Voor het cultuurbeleid betekende dat ruimte scheppen voor de uitingen van immigranten en voor de nieuwe mengvormen. Dat is niet vanzelf gegaan, omdat dit een plek moest krijgen in een bestaand beleidsdiscours, dat twee belangrijke opvattingen kent: de (romantische) kunstopvatting en de participatieopvatting – oude, negentiende-eeuwse denkworelden in de cultuursector. In het naoorlogse beleid zijn zij de belangrijkste wezenopvattingen gebleken die de beleidsinterventies bepalen. De romantische kunstopvatting is dominant; de opvattingen bestaan naast elkaar in een evenwicht, een gewapende vrede.

We hebben gezien dat het geen eenvoudige zaak is geweest om ruimte te maken voor de cultuuruitingen van immigranten en nieuwe hybride uitingen. We hebben, zo lijkt het, van doen met een oud systeem dat in de war is en zich verweert, waar zich een diep conflict aan het ontwikkelen is, maar dat nog niet echt in zijn voegen kraakt. De kwal van De Palm zal er steeds minder slijmerige kussen kunnen uitdelen.

Eltje Bos

is beleids- en organisatieadviseur, voormalig ambtenaar bij OCW, gastdocent en freelancejournalist. Ze hoopt haar promotie over cultuurbeleid en immigranten in Nederland binnenkort af te ronden

Literatuur

- Beurse, R. (red.) (1987) 'Cultuuruitingen etnische minderheden'. In: *Trefpunt*, augustus, 3-36.
- Blokland, H.T. (1991) *Vrijheid, autonomie, emancipatie*. Delft: Eburon.
- Bourdieu, P. (1998) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Fischer, F. (1995) *Evaluating Public Policy*. Chicago: Nelson Hall.
- Fischer, F. (2003) *Reframing Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Grin, J. en H. van de Graaf (1994) 'Handelingstheorieën en beïnvloeding in netwerken: ongelijksoortige rationaliteiten en congruente betekenissen'. In: *Beleidswetenschap*, jrg. 8, nr. 4, 349-366.
- Hoogerwerf, A. (1984) 'Beleid berust op veronderstellingen: de beleidstheorie'. In: *Acta Politica*, jrg. 19, vol. 1, 493-531.
- Laan, M. van der (2003) *Meer dan de som. Beleidsbrief Cultuur 2004-2007*. Den Haag: Ministerie van OCW.
- Luhmann, N. (1986) 'Das Kunstwerk und die Selbstreproduktion der Kunst'. In: *Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselement*, 620-672.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1981) *Ontwerp minderhedennota*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Ministerie van OCW (1996) *Cultuurnota 1997-2000, pantser of ruggengraat*. Den Haag: Sdu.
- Ministerie van WVC (1982) *Cultuuruitingen en migranten: een actieplan*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Ministerie van WVC (1987) *Cultuuruitingen van etnische minderheden: beleidsnotitie*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Ministerie van WVC (1989) *Het categoriaal beleid kunstuitingen van minderheden 1990-1992*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Ploeg, R. van der (1999) *Ruim baan voor culturele diversiteit*. Zoetermeer: Ministerie van OCW.
- Romijn, J. en D. Blijleve (1989) *De kunst van het artisjokken eten oftewel evaluatie beleid kunstuitingen van allochtonen*. Den Haag: Raad voor de Kunst.
- Sabatier, A. en H.C. Jenkins-Smith (1993) *Policy change and learning*. San Francisco. Westview Press.
- Vries, M.S. de (2003) 'Problemen op de agenda'. In: *Overheidsbeleid: een inleiding in de beleidswetenschap*, 67-88.